

Журнал «Основа» контролювався цензурою, що зумовило його поміркований характер. У такий спосіб українські освічені кола зайняли досить помірковану позицію стосовно РПЦ. Вони реанімували минуле рідної церкви, наголосили, що вшанування християнських цінностей, виборність і рівність були основами церковного устрою українців в середньовіччі. Проте проєктів впровадження цих релігійних засад до офіційної РПЦ другої половини XIX ст. українські діячі не запропонували. Вони зосередились на друкуванні досліджень старовини, одночасно не давши цим публікаціям практичного пристосування.

Ідеї прогресивної інтелігенції не набули належного поширення. Цьому завадило кілька причин. По-перше, критика православної церкви не завжди знаходила підтримку у населення, яке залишалось глибоко релігійним. По-друге, переважну більшість українців становило селяни, рівень освіти яких був вкрай низький. Абстрактні, складно висловлені ідеї щодо необхідності змін не розумілись і не усвідомлювались віруючими. По-третє, серед української інтелігенції не було настільки проїнятих церковною справою людей, щоб терпіти за критику офіційної РПЦ урядово-адміністративні переслідування.

Отже, у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. всі сфери життя Російської імперії перебували в кризовому стані й вимагали реформ. Цар Олександр II, усвідомлюючи необхідність перетворень, прагнув надати їм контрольованого й обмеженого характеру. У такий спосіб досягалось кілька цілей: напівфеодална, забюрократизована імперія перетворювалась у більш-менш європейську країну, підвищувався авторитет її монарха на міжнародній арені і в імперії. Ідеї прогресивної інтелігенції, як російської, так і української, щодо реформ залишались відомими лише вузькому колу їх прихильників і не мали підтримки у населення, яке зберігало православну віру. Незважаючи на кількітне обговорення проєктів майбутніх церковних реформ, вони здійснювались за урядовим сценарієм, без врахування будь-яких місцевих релігійних особливостей. Це зумовило невдоволення парафіяльних священиків і мирян, які зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій і намагались пристосувати офіційні урядові настанови до повсякденного релігійного укладу. Водночас урядове нехтування церковними цінностями віруючих стало одним з факторів посилення українського національного руху в другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Папков А. Упадок православного прихода (XVIII-XIX века). Историческая справка. – М., 1899; 2. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870). – СПб., 1902; 3. Гладкий С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття // Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997; 4. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) – К., 1998; 5. Чиркова О. Православна церква в Україні в кінці XVIII-XIX століттях. – К., 1998; 6. Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ (1860-1870 гг.). – М., 1999; 7. Знаменский П. История Русской Православной Церкви. – М., 1996; 8. Описание сельского духовенства в России. – Лейпциг, 1858; 9. [Беллюстин И.] Описание сельского духовенства. – Р., 1859; 10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989; 11. Дневник П.А.Валуева министра внутренних дел. – В 2 т. – Т.1: 1861-1864. – М., 1961; 12. Чернуха В. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Л., 1978; 13. Дудзинская Е. Славянофилы в общественной борьбе. – М., 1983; 14. Центральний державний історичний архів України (м. Київ); 15. Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001; 16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т. – N-У., 1957. – Репринтне видання. – К., 1998. – Т.ІІІ; 17. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991; 18. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994.

В.О. Парандій

НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ)

На сьогодні українська історична наука ще не має власної ґрунтовно розробленої науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, що відповідала б світовій історії. У різні часи наша історія була тісно пов'язана з різними імперіями, державами, народами. Водночас українська історія, після того як В. Антонович відсепарував її від польської, а М. Грушевський – від російської, так і залишилась на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією. Ми маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі суперечать і не відповідають одна одній, оскільки не враховують, ігнорують або ж подають у міфологічному обрамленні специфіку українського

історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу, більшість же українських істориків ще й досі перебувають у пострадянському періоді розвитку власної національної історичної науки.

Виведення наукового поняття власної історії для будь-якої нації передбачає два етапи: відображення себе у контраверсі та відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який у нас, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення й опрацювання різних перспектив взаємин з колись домінуючими, спорідненими й іншими націями.

Саме схеми домінуючих націй без урахування української покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у більшості країн світу. Під впливом домінуючих націй ми розуміємо впливи: а) політично домінуючих націй (націй, які панують); б) культурно-домінуючих націй; диференціюємо також впливи прямі і впливи паралельні, ґрунтовані на подібності суспільних умов, спільності соціального походження, спільному попереднику [1].

У 1950–1960 рр. в українській діаспорі вп'яте порушувались питання щодо концепції «історичних» – «неісторичних» народів. Цю концепцію висунув на обговорення наукової громади її прихильник і теоретик І. Лисяк-Рудницький (1919–1984 рр.) - ідейний послідовник В. Старосольського та О. Бочковського. Вона стала своєрідною відповіддю на створення так званої радянської концепції і схеми історії України.

Розвиваючи відому тезу Г. Гегеля і Ф. Енгельса про долю «народів без власної історії», І. Лисяк-Рудницький визначальним критерієм «історичної» нації вважав збереження нею своїх вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості й вищої елітарної культури [2, с. 362–363]. Асиміляція власної еліти на користь панівної нації, на його думку, неминуче позначається на соціальних, політичних та культурних умовах життя національно-пригнобленого народу, який зводиться до маси з культурою домінуючого народного характеру із низьким рівнем національної свідомості. Визначальним фактором тут є наявність або відсутність представницького вищого класу [3]. Національності другого типу, які залишилися неісторичними, формують нові еліти у формі інтелігенції. Для неісторичних народів характерним є також тісне переплетіння соціальних та національних конфліктів. Дворяни, поміщики й капіталістичні підприємці в Україні були, як правило, російської, польської та єврейської національності або чужинці.

На думку І. Лисяка-Рудницького, неісторичні національності приречені будувати модерні національні спільності на народному ґрунті знизу вгору – від нижчих шарів до верхніх елітних страт. Історичні національності, навпаки, мають вирішувати протилежну проблему: трансформувати національно-державницькі ідеї від існуючої пануючої еліти до народу. Вважаючи основним чинником для визначення нації психічний фактор: - бажання бути нацією і самоусвідомлення себе нею, - дослідник стверджує, що оскільки в минулі століття носіями національної свідомості були представники вищих елітних класів, то фізичне усунення або перехід їх на бік народу-завойовника призводить до «смерті нації». Та аморфна, інертна етнічна маса, що залишилась, була вже неповною, неструктурованою нацією.

Сучасний український дослідник теорії нації і націоналізму Г. Касьянов цілком слушно зауважує, що, повторюючи тезу своїх попередників

В. Старосольського та О. Бочковського про «смерть нації», яка втратила еліту, І. Лисяк-Рудницький призводить своїми міркуваннями до того, що пропагована ним типологія націй за принципом «історичні/неісторичні» стає неспроможною з суто логічного погляду [4, с. 74, 75]. Взагалі в поглядах І. Лисяка-Рудницького дуже чітко простежується те, що він керувався положенням теорії еліт, розробленими італійськими соціологами Г. Моски (1854–1941 рр.) і У. Парети (1848–1923 рр.), які стверджували, що буття нації повинно визначатися національною елітою – самостійною вищою групою людей, наділених особливими якостями, згодом такі положення були викладені в українському трактуванні В. Липинським і С. Томашівським. Міркування І. Лисяка-Рудницького подекуди мають теологічний присмак і згідно з аргументацією дослідника, пропонується думка про те, що українська нація виникла тому, що вона мала виникнути.

Напротивагу І. Лисяку-Рудницькому, Г. Грабович вважає, що «якщо деякі класи або групи зникають або втрачають своє панівне становище у «верхівці», в інституціях, у соціальній стратифікації, нація від того не помирає і не стає неповною» [5, с. 510].

У своїх працях Г. Грабович зазначає, що відмінності, які визначають основу диференціації нації, охоплюють широкий пласт – проблеми соціальної і політичної структури, історичного досвіду, культури взагалі [6, с. 370], оскільки, на думку дослідника, із втратою політичної незалежності польська нація в ХІХ ст. теж могла називатися неповноцінною. Якщо порівнювати, наприклад,

українців і поляків XIX ст., то серед конкретних рис і структур соціального й політичного життя, які їх відрізняли, були відсутність або наявність досвіду й пам'яті незалежного державного існування, відмінності в соціальній структурі, різна кількість і міць специфічних класів та економічних груп, особливо еліт, відмінності в природі і функціонуванні різноманітних інституцій. Всі ці риси визначали національний характер і відображали природу національних рухів.

Не погоджуючись із твердженням І. Лисяка-Рудницького, що втрата еліт або правлячого класу призводить до неповноцінності нації, Г.Грабович відкидає поширене серед політичних опонентів українського руху розуміння української нації як народу «хлопа і попа», відзначає, що практично вся українська еліта першої половини XIX ст. була представлена вихідцями з вищих класів.

Відомо, що коли ми отримуємо протилежні інформації з двох різних джерел, варто спочатку перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не зіткнулися ми з проблемою різних перспектив. Якщо, наприклад, нація у західному, зокрема американському, розумінні часто ототожнюється з державою або країною (політичне тлумачення), або з народом (етнічне визначення), то більшість вітчизняних науковців у визначенні нації обирає «серединну» позицію, згідно з якою нація розуміється як великий соціокультурний колектив, що детермінується низкою характерних рис, які відрізняють її від нижчих спільнот – племен або етнічних груп. У даному контексті доцільним буде дати визначення нації, запропоноване політологом Е. Смітом, який вирізняє сім характерних рис, що детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею і нижчими спільнотами: 1) культурна й мовна диференціація; 2) територія і мобільність; 3) великі розміри; 4) зовнішні відносини; 5) групові відчуття і лояльність; 6) громадянські права, тобто ступінь політизації; 7) економічна інтеграція [7, с. 186-189]. Перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять – етнічну групу, всі сім разом – націю. Якщо розуміти націю лише як спільку, яка усвідомлює себе нацією і бажає нею бути, то, в принципі, така нація вже сама по собі буде історичною. Якщо ж вона не є історичною в розумінні усвідомлення, тоді це не нація, а нижча формація – плем'я або етнічна група. Відповідно, наскрізною точкою ступеня і якості стану нації і держави є питання «представництва», окрім того, політичної свідомості і влади, тобто існування еліти, яка творить і підтримує українське культурне та інтелектуальне життя.

Також Е. Сміт вважає, що важливим елементом політичних еліт будь-якої країни є національна ідентичність, а найочевиднішою політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов'язків, які визначають особні вартості й характер нації і відображують прадавні звичаї і обряди народу. Покликання на національну ідентичність становить сьогодні головний засіб легітимізації громадського порядку та солідарності [8, с. 27].

З огляду на це не можна стверджувати, що, наприклад у XIX ст., після процесу інкорпорації, український народ не втратив свої верхні стани, тобто еліту, оскільки своя еліта існувала й серед української селянської маси. Щоправда, вона була менш чисельною і менш політично активною, порівняно із сусідніми націями, проте вона вирізнялася з будь-яких класів і страт суспільства та була здатною здійснювати управлінський та формотворчий вплив на одноплемінників. Отже, українська шляхта на початку XIX ст. нікуди не зникла, а продовжувала існувати в становій структурі Російської імперії. Такий погляд збігається із позицією французького дослідника Д. Бовуа, який констатував: «Як відомо, ця категорія (дрібна шляхта) була здекласована у 1832–1850 рр., але всупереч тому, що я сам раніше думав і писав, ця група зовсім не злилася з масою українського селянства. Більшість зберігала рештки свого шляхетства...» [9, с. 174].

Отже, якщо припустити, що насправді в історії активно діють лише окремі індивідууми (еліта), а не нація в загалом, і що еліти можуть виділятися з будь-яких страт суспільства, то можна стверджувати, що взагалі рушієм історії є еліта, яка лише використовує в тій чи іншій мірі народ. Сучасний український історик В. Потульницький подає наступне визначення еліти: «Еліта – це провідна верства, яка пов'язана передусім за все з територією, є патріотом своєї землі і менталітет якої виключає комплекс ідей, пов'язаних із збагаченням і кар'єрою, споживацьким ставленням до держави, а натомість ідентифікується з необхідністю свого росту на своїй власній території. Еліта знаходить можливості для свого відтворення, їй притаманне явище тяглості еліти. У визначенні еліти центральним поняттям є територія, а не народ [10, с. 315]. Твердження про те, що центральним поняттям у визначенні еліти є територія, не нове. У 60-их рр. XX ст. професор О. Пріцак у своїх теоріях брав за основу так званий територіальний принцип своєрідності кожної «місцевої історії», які лише в сукупності визначають історію націоналізму. Цим принципом раніше широко користувалися

ряд істориків, одним з яких був В. Ключевський. У своїй версії історії Росії він зазначав, що територію Росії населяли різні культурні народи, які спільними або спадкоємними зусиллями на одній території нагромаджували і створювали єдину власну історію, і єдиним незмінним чинником, який їх з'єднував, була територія. В. Липинський у свою чергу вказував на те, що спільної території, мови і належності до однієї етнічної групи недостатньо для створення ефективної національної еліти.

В. Потульницький дає власне визначення еліти, прослідкувавши процес формування еліт в Україні крізь призму історії і беручи до уваги те, що, по-перше, правляча верства в Україні була теж ідентифікована, тобто теж мала право бути елітою; по-друге, що з елітою завжди пов'язана якась територія; і, по-третє, що національна еліта не може ідентифікуватися, не будучи патріотом своєї землі (якщо це не еліта завойовників).

Якщо за феодалізму еліта ідентифікується з певним станом, то в XIX ст. цього вже не спостерігається. У XIX ст. в Європі розвинувся третій стан, який, однак, не дістав свого розвитку в Росії, до складу якої входила більша частина української території. На роль третього стану в Росії і в Україні претендувала інтелігенція, яка не мала матеріальних засобів, хоча вважала, що саме їй повинна належати влада. Якщо в Російській державі проблемою еліт була лояльність імператору, то в її наступниці – державі більшовицькій - проблемою еліт (фактично різних груп інтелігенції) була лояльність комуністичній партії [11, с. 123-133].

Засновник консервативної школи в українській політології В. Липинський привніс в українську історичну науку методологію шкіл еліт, розроблену Г. Моска та У. Парето [12]. Методологія шкіл еліт, якою користувався В. Липинський, ґрунтувалася на таких засадах: інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем; трактування суспільства як своєрідної піраміди, вершину якої складає соціально-політична еліта; проглядання історії крізь призму ідеї постійної «циркуляції еліт», тобто динамічного процесу постійної рівноваги й оновлення владних еліт; розуміння еліт як меншин, що витворюють найбільш здатну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну усвідомлено визначати напрями соціальної, політичної та культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе зобов'язання щодо виконання певних загальнонаціональних завдань; чітке розмежування традиційних еліт (аристократія, духовенство), й еліт ситуаційних, як звичайних носіїв впливу.

Дослідник висуває і обґрунтовує ідею активної участі шляхетської верстви в Україні в політичному та національному відродженні української держави. Вступивши на політичну арену в 1907–1908 рр., він відразу заявив про себе як про продовжувача ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної польської шляхти в пошуках їхньої ідентичності з краєм – з Україною. В. Липинський окреслював себе як «українця польської культури». З метою допомогти польській шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити повністю українську шляхетську свідомість і культуру, щоб стати однією з еліт українського народу, й ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В. Липинський разом з Л. Радзейовським, Б. Ярошевським і Т. Михальським заснував в Києві часопис «Przegląd Krajoowy» (1909–1910 рр.), на сторінках якого неодноразово порушувались зазначені проблеми.

Основоположник державницького напрямку в українській історичній і політичній науці, В. Липинський вибудовував свою концепцію української державності, використовуючи різноманітні соціологічні, історичні й політологічні методи дослідження і в синтезі методологічно їх трансформуючи на українському ґрунті. Як відомо, одним з основних напрямків і однією з ідейних течій державницької концепції в українській політичній науці став консерватизм.

Його поява була викликана необхідністю обґрунтування політико-правних підстав монархічного гетьманського ладу на Україні в 1918 р. Дослідник вирішував цілий комплекс таких важливих для розвитку політичної теорії взагалі і української політології зокрема проблем, як дослідження історичних етапів становлення української державності в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими народами і країнами, порівняльний аналіз ролі і функціонування еліт на Україні, національної й соціально-класової диференціації еліт у процесі їх еволюції, типології українських еліт, їх етнопсихологічних характеристик і політичної культури тощо. Низку ідей В. Липинського, таких як ідея територіального патріотизму, об'єднання і примирення Сходу і Заходу у власній нації, вже зараз намагаються втілити в життя.

Науковець вважав необхідним відродження українського консерватизму, постійна відсутність якого завжди спричиняла поразку всіх українських державних творень і визвольних прагнень. Консерватизм, за Липинським, – це утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних стати в майбутньому

носіями української державної влади, приборкувати і скеровувати в потрібне русло різних бунтарів. На думку дослідника, обов'язковою передумовою успіху у справі побудови незалежної і міцної української держави має бути поворот до українства традиційних консервативних соціальних шарів, які до 1917 р. стояли на ґрунті російської або польської національно-культурної чи політично-державної свідомості: «Шлях до реальної, а не тільки літературної, – шлях до повної, а не односторонньої, – Української нації веде через відродження українського консерватизму. Зміцнююча консерватизм монархічна форма організації і поповнення ріденьких старих консервативних рядів свіжими силами з-поміж українства – це основа цього відродження» [13]. Народи, що не вміють витворити або відтворити власних «панів», тобто власної провідної верстви, засуджені на те, щоб навіки коритися панам чужим.

Фактично в цей самий час у Радянській Україні марксистський дослідник М. Яворський у багатьох своїх виданнях загальних курсів історії України намагався застосувати в тлумаченні історії України марксистські схеми. Дослідник визнавав, що минула історія України тільки в деякі періоди входила в загальноруський процес історичного розвитку. На протиположність йому опоненти зі школи академіка М. Покровського цієї думки не визнавали, а стверджували, що потрібно негайно офіційно проголосити всерадянське суспільство з історичною схемою українсько-російської єдності [14, с. 3-11].

Водночас, і марксизм, і школа М. Грушевського в Радянській Україні, котрі самі по собі були опонентами, мали спільну ірраціональну історіософію Г. Гегеля з його вченням про «історичні» – «неісторичні» народи і на цій основі різноманітними науковими методами або відсепаровували український народ від російського, або, навпаки, об'єднували їх у вічному прагненні до злиття.

Отже, наведений матеріал дозволяє стверджувати: 1) місце та роль національних еліт у процесі державотворення завжди була й залишається предметом гострих наукових дискусій, участь в яких приваблює провідних вітчизняних та зарубіжних науковців; 2) саме національна еліта є головним чинником, що забезпечує державотворчий потенціал будь-якого народу; 3) в різні часи в різних країнах роль національних еліт виконували різні верстви та прошарки населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – С.33-50. (Така диференціація вже була обґрунтована вченим в попередніх дослідженнях: Potulnyts'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. – S.496-499.); 2. Rudnytsky J. «Historical» and «Non-Historical» Nations // Harvard Ukrainian Studies, 1981. – Vol. V, №3. – P. 362 – 363; 3. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819 – 1991). – К., 1994. – С.310 – 311; Лисяк – Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – С.16; 4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.74, 75; 5. Grabowicz G. Toward a History of Ukrainian Literature // Harvard Ukrainian Studies. 1978. – Vol. I, №4. – P. 510; 6. Grabowicz G. «Non-Historical» Nations and «Incomplete» Literatures // Harvard Ukrainian Studies. 1981. – Vol. V, № 3. – P. 370; 7. Smith A. Theories of Nationalism. – New York, 1972. – P. 186 – 189; 8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 27; 9. Бовуа Д. З проблеми соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст. // Другий Міжнародний конгрес українців. – Ч.1. – Львів, 1994. – С.174; 10. Потульницький В.А. Нариси з української... – С.315; 11. Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993. – С. 123 – 133; 12. Mosca G. Elementi di scienza politica. – Bari, 1964; Idem. Teorica dei governi e governo parlamentare. – Milano, 1968; Pareto V. The Mind and Society. – New York, 1963; Idem. Transformazioni della democrazia. – Rocca San Casciano, 1929; Idem. Trattato di sociologia generale. – Firenze, 1923; 13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.444; 14. Покровський М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. – 1929. – №11. – С.3-11.

С.Ю. Левченко

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДРУКОВАНИХ ЗМІ ЗАПОРІЖЖЯ

Після проголошення незалежності України перед державою та суспільством загалом постало завдання відновити у повному обсязі етноформуючу роль історико-культурної спадщини. У зв'язку з цим особливу увагу заслуговує досвід творчої інтелігенції України. Акумуляючи суспільні настрої часу та усвідомлюючи непересічне значення історико-культурної спадщини, вони першими ставали на її захист, вели широку просвітницьку роботу серед громадськості.

Як культурний феномен термін «інтелігенція» має суто російське походження, адже більше ніде в світі він не використовується. Натомість уживається словосполучення люди інтелектуальної розумової праці –інтелектуали. Це поняття охоплює людей, які займаються творчою розумовою працею.